

**OCDE ka nayirasεbε kuma damina
le ye nin ye ka taga damanbɔgɔw
sannisiraw kan; sanni min bi kε ni
hakili ye**

Co-funded by the

EUROPEAN UNION

Kuma damina

Damanbögöw bi na ni sababu punan caaman le ye ka taga sörko faan fë. O bi warisörökow ni baarasörökow nögöya, o be sigidaw yiriwa. Nga, damandiganw caaman be sör yöröw la, kéléw walima faratiw ka ca yörö minw na, tuma döw ra, olu yere le kéléw kuun ye, dogo ra, walima bange ra. Kéléw minw na, adamadenw ka joow be lanögö, nin bëe le be ke sababu ye ka yiriwali gwéléya. OCDE ka nayirasëbe min bi kuma ka taga damanbögöw sannisiraw kan, ka bø kélékeyöröw la walima faratiyöröw la, a bi ladilikanw di cekedaw ma (enterepiriziw) o ka se ka o ka minan santaw san ka bøli ke. Sëbe nin tilanin be yörö duuru. A bi kuma ka taga cekedaw bëe le kan, min bi damanbögöw san, walima o b'a baara ke ka bø kélékeyöröw ani faratiw yörö ra. A bi kuma fana ka taga damanbögöw suguyaw bëe le kan duniya kono. OCDE ye nin nayirasëbe nin laben, ale ni jamana wërew, min ti OCDE töön kono, i n'a fë, tönbä min bi kobelolojamanaw fara nögon kan, ani kenyereye namögöw, ni fasodentönw, ka fara duniya tönboloba ka lönnybagajenkulu min bi kongo jamana filera kan. O ye töön wërew ka kumaw fara a kan, i n'a fë GAFI, ITIE, ka fara mögo minw bi baara ke ka taga adamadenw ka joow körösiliko kan.

Nin nayirasëbe nin bi kuma ka taga damanbögöw sanbagaw ma i n'a fë:

- Damanbögöw böbagamisenw ani a belebelew
- A jagobagaw: minw b'a söngö teremé, minw b'a bayelema, ani minw bi a ta ka taga yörö wërew ra.
- A bayelemayöröw

Ka damanbögöw san ni hakili ye (hakililabaara), a körö ko di ?

Fëerë lo, min b'a yira ka fë ko cekedaw ka baara ke tuma o tuma, ka to ka köröili ke min b'a to o ka bø faratiw kalama joona, ka o jakörötigë walima ka döö bø o ka kasaraw ra minw b'a to a kana o ka baaraw nagasi.

Cekeda bi faratiw jatimina, ka file mun le bi se ka ke o sababu ye, ka jatimina fana ka file sariyaw bi mun le fë ka taga o kan, a ka jamana kono, ani duniya jamanaw kono. A ka kan, ka file fana, jenkuluw ye mun le fë ka taga o koow kan, jamanaw ye fëerë minw ta o koo faan fë ani kenyereye namögöw.

Cekedaw ka baaraw ra, ka minanw san ni hakili ye këcogo le ye nin ye:

- Aw ye fëerë bila senkan min bi minanw nömina fë o bøyörö ra.
- Farati bi sör yörö minw na, aw ye nafolow bëe jatimina ka baarakelaw fana file ka ne min b'a to aw ka se ka kéléw bøyörö lön, ka surafenmina ni namaraw bøyörö lön, ka file ni mögöw ti nafolo kunnagami na.
- Aw ye baara ke ni sigidajamögöw ye, ni fasodentönw ani cekeda wëre minw bi mara nin kono janko ka döö bø kasaraw ra, ani ka file ka baaraw këcogo körösi ka ne.
- Aw y'aw ka baaraw nafö dugudenw ye.

Farati juman ka gwilin damanbögö sanko ra ?

Sannisiraw bëe bi se ka nagasi do lase damanbögöw jagoko ma, o mana ke yçrö o yçrö. Fëëre nin bi cekedaw dëme o ka se k'a lön ni farati bi o ka sannisiraw ra, o bi faratijuguw bila jafe minw ka teli ka sörö damanbögö bçyöröw ra.

- Ni adamadenw ka joo bi Tijë (ka halaki)
- Ni dëmew bi lase kélékéjenkuluw ma
- Ni fitinitigiw bi ben mögöw kan, kasörö a ma ke ni sariya ye
- Ni yuruguyuruguw ni namaraw bi kéra
- Ni mögöw bi nafolow kunajagamina
- N'o bi banna ka mögöw ka wari dafanin di o ma

OCDE ka fëëre tilanyörö duuuru minw bi kuma ka taga baarake ni hakili ye kan, faratiw faan fe

Tilanyörö 1	Ka baara ke ni hakili, aw ye o sariyaw ta, aw ye bamba ka sariyaw labato. Aw ye baara ke n'aw jenjögön tööw ye, minw bi minaw feere aw ma. Aw ye to ka sëgesegeli ke ni baaraw bi kéra a nama. Aw ye to ka jinigali ke ka o yçröw famu.
Tilanyörö 2	Aw ye to ka sannisiraw körösi ka jëe janko aw ka se k'a lön yçrö min mako be sëgesegeli ra. N'aw y'a ye ko faratiw bi yçrö döö ra, aw ye o yçrö file ka jëe, ka döö fara a fanga kan. Aw ye faratikow sigi sigi. Min ka jugu ka tème tööw kan, aw bi kón o ma.
Tilanyörö 3	N'aw ye sëgesegeliw ke, aw y'o kjabiw jafo cekedajamögöw ye, ani aw ye döö fara köröсли kan halibi. N'aw y'a ye ko aw ka jenjögön dööw ka baara ma ji (i n'a n'o te adamadenjoow labato walima n'o bi kélékelaw dëme) a ye fara olu ra, aw kana baara ke n'o ye tuguni. Aw ye feërew ta ka se ka döö fara cekeda ka fanga kan walisa a ka se ka faratiw bëe jakokötigë walima k'o nagasi.
Tilanyörö 4	Mögö minw bi kónöhabaaraw ke föö ka ta se damanbögöw yelenni ma, aw y'a to olu ka don enterepirizi kónö, aw y'aw ka sëbew labila o ye, n'o b'a fe. Aw ye sira di sannikelaw dööw ma o ka to ka n'aw file tuma döö ra. Minw bi damanbögöw yelen, ani sannisira baarakela tööw, aw ye to k'o sigi k'o lamën ka file ni baara nin bi kéra ka jëe (ka ke ni hakili ye). O lamënbagaw ka ji k'o hakilinataw fara jögön kan ka sëbe min b'a to baara ka se ka taga jafe.
Tilanyörö 5	aw y'aw ka baara kéninw jafo jamanadenw ye, aw ye sëgesegeli minw ke ka taga faratikow faan fe, aw y'o bëe jafo jamanadenw ye. Ka fara o kan, aw bi fe ka koow jamina cogo min, kasörö aw ma don mögöwwerew gasi ra, aw y'o fana fö mögöw ye. Mögöw ye jabi minw di, o ye kunko minw fö ani o ye hakilinata minw fö, aw y'o bëe sëbe.

Muna sannisiraw ka ji ka sëgesegë föö ka jëe ?

Sëgesegeli konuman bi se ka cekedaw dëme :

- O k'a lön ani ka lara ka fö o ti kélékelaw dëmena, k'o ti adamadenjoow halakira, k'o ti namaraw ni yuruguyuruguw kéra
- K'o ka sannikelaw hakili sigi ka fö k'o ye feëre bëe ta min b'a to ka faratiw jakokötigë walima k'o nöönya.
- O ka se ka feerefë wrew sörö ani sannikelä jumanaw aw ni minw bi se ka baara ke jögön fe fö wagati jan, ka sabu ke lanaya ye.
- O k'a sereya sörö ka fö o ka damanbögöbönin ka ji jamana kónö hali jamana kókan
- O k'a se k'o ka sannikelaw wasa. Sannikelaw minw sönna ka sariyaw labato

Tilanyɔrɔ 1 : ka feere nanaman bila senkan ka se ka koow mara ka ne

Enterepiriziw ka ni ka feere minw ta yanni o k'o ka baara damina

- Aw ye naayirasebe nin san, aw y'a kalan ni namalo ye, a be sɔrɔ faransikan na, angilekan na, esipajolikan na, alimankan na, sinwakan na, koreyɛnkan na, zaponekan na, ani tirkikan nan, a bi sɔrɔ enterinetisira kan : <http://mneguidelines.oecd.org/mining.htm>.
- Aw ye feerejumanw ta ka se ka dugukolonafolo sansiraw lasaniya i n'a fo naayirasebe ka faranka b'a fo cogo min. Aw ye baara nin ke gwɛya ra.
- Aw ye jenkuļu bila senkan cekeda kono min bi to ka sègesègeliw ke ka taga damanbɔgɔw sansiraw kan, aw ye banba ka nafolo don o baara nin na min bi laboli ke, aw ye lɔnnikela dɔɔ sognadi ka bila o baaraw kunna.
- Aw ye feere ta gwɛya kanma, k'aw ka sannisiraw ka kibaruyaw kafo, k'o lamara a n'o kɔfekumaw
- Aw ye nimɔrɔ dɔɔ la damanbɔgɔ bɛe kan, o bɔtuma n'o dontuma. Aw ye nimɔrɔ la a kan fɔɔ ka ne, min b'a to mɔgɔ kana namara n'a ti lɔn.
- Aw ka ji ka lɔn, a bɔra yɔrɔ min, a nana cogo min, a tɛremena cogo min, a tara cogo min ka feere kɔkan, ni minandilaw le donna aw n'a feerebagaw ce, aw b'o fana tɔgɔ sɛben. aw b'o kibaruyaw bɛe fo a sanbagaw ye, walima cekeda minw be yen ale kanma.
- Aw ye feere ta ka se ka mɔgɔw ka hakilinataw sɛbe (dusukasikumaw) kelen kelen walima aw b'o ta jɔgɔn fe
- N'aw ye damanbɔgɔ san sanubɔbagaw fe, aw y'a ka feerew naʃɔ o ye, an'aw ka baaraw n'aw ka lajiniw. A bi jini cekedaw fe o k'o lajiniw fo benkasebɛw kono minw bi olu n'o minadilaw ce ; o ka minadilaw bilasira janko o ka se ka lajiniw dafa sannisirajumanw ta faan fe.
- Ni sannikelaw lo, (damanbɔgɔ bayelembaw), farati bi sɔrɔ sannisira minw kan, o ka banba ka kibaruyaw yala suu ani tile ka se ka feen bɛe lɔyɔrɔ lɔn ani feen bɛe donyɔrɔ lɔn nin cogo nunu na :
  - Ka minandilaw bɛe tɔgɔsɛben ani baarakela minw bɛe bi damanbɔgɔ magamaga. K'a ta damanbɔgɔ bɔyɔrɔ la, a bayelemayɔrɔ, cekeda tigiw, a feerebagaw an'o ka cekedajnamɔgɔw. lɔnbagaya min bi se ka sɔrɔ cekeda nunu walima o ka namɔgɔ ni jagokelaw ce, lɔnbagaya min bi sɔrɔ o ni politiki ce, lɔnbagaya min bi sɔrɔ o ni faganbondaw ce, lɔnbagaya min bi sɔrɔ o ni sɔrɔdasiw ce kɛlɛkɛyɔrɔw ra walima faratibayɔrɔw ra.
  - O bi lampow ni juru minw sara guverenemman ye ka taga damanbɔgɔ bɔli, a jago, a tani n'a feereli kan.
  - O be sarali ni sɔnni minw bɛe ke ka taga damanbɔgɔ bɔli, a jago, a tani n'a feereli kan.
  - O ye sarali minw bɛe ke guverenemman ka fitinitigiw walima kenyereyew ka finitigiw ye, walima kɛlɛkɛkulu wɛrew, a mana ke sannisira faan o faan fɔɔ n'a y'a sɔrɔ o koo ma daga i n'a fo sariya y'a fo cogo min.

Tilanyɔrcɔ 2nan: ka faratiw bɔ nɔgɔnna, ka ulu file ni ka u tugu nɔgɔnna a juguman n'a nɔgɔman.

- Ka jini ka lɔn ni enterepirizi bi damanbɔgo bɔ, walima a b'a ta, walima a b'a san kεlεkεyɔrcɔ ra walima faratibayɔrcɔ ra.
- Farati be baara minw na, aw y'olu cogo fɔ, aw ye sεgesεgeliσebεw file, aw ye sigidajamɔgɔw jinigna, ani fangabolobaw ani fasodentɔnw
- Ka jasin nin faratikow ma, aw ye sεgesεgeliσenku lulu sigi senkan min bi baara ke o yɔrcɔ la ni a bi kibaruyaw jini ka taga damanbɔgo bɔli kan a jago, a mineli a bayεlemani n'a latagali jamana were la kan.
- Ni mɔgɔ werew tun ye sεgesεgeli ke ka kɔrcɔ, aw y'o sεgesεgeli nin kalan fɔɔ ka pε, k'a file n'a dafanin lo, ni tine b'a ra ani fana n'a bi kuma ka taga aw ka faratiw kan.
- Aw ye faratiw jatiminε sannisiraw kan, k'a file n'o kεcogo bi bɛn ni nayirasεbe ka faranka nin ye.

nayirasεbe nin ye farati minw kuma fɔ

- Ni halakilijugu sera adamadenw ka joow ma damanbɔgo bɔli, a tali n'a jago faan fε, i n'a fɔ ka demisεnw bila baaragwelεn ke ra, diyagoya baara, walima baara min bi mɔgɔ lamaloya, walima nintɔrcɔ ni benkanisuguw bεε. Duniya seleke naani tonboloba min bi baarakεlaw ka koo file bi diyagoyabaara kɔrcɔ fɔ ko: "Ni ye baara o baara wajibiyara mɔgɔ ma, k'a tigi bagabaga, kamasɔrcɔ, a tigi tun m'a ɔnaniya ka baara nin ke" o le diyagoya baara ye (OIT, 1930)
- N'aw ye dεmε lase kεlεkεkulu dɔɔw ma minw ti guverenεman ta ye, walima guverenεman ka fitinitigw walima kεnyεreyefinitigw. N'a y'a sɔrcɔ k'o marifatigi nunu le b'aw ka yɔrcɔ kɔrcɔi ra o b'aw temesiraw n'aw ka tεremεyɔrcɔw kɔrcɔi ra, n'o bi wari minε aw fe fanga na, walima damanbɔgo dɔɔ. Finitigi nunu ka baara ka kan ke yɔrcɔ kɔrcɔi dɔrcɔn le ye, ka mɔgɔw ka joow kɔrcɔi, ka baarakεlaw lakana, an'o ka minanw, n'o tεmεyɔrcɔw n'o ka feerelikeyɔrcɔw. Cεkεda minw bi bεnkan ta o ni finitigw cε, ka jni k'a baara sariyaw lɔn, ka adamadenw ka joow kɔrcɔi. Ka lara, ka fɔ mɔgɔsi walima jεnkulusi ma mɔgɔwεrew tɔjɔ. A bi jini cεkεdaw fe fana o ka feerew ta ka se ka baara ke gwεya ra, ka bεε ka hake d'a ma, ka finitigw ka saraw d'o ma. O kana damanbɔgɔbɔbagaw labila finitigw bolo k'o jatige.
- N'aw bi yuruguyurugu ke ani n'aw ti sɔn k'aw ka damanbɔgɔw bεε bɔyɔrcɔ fɔ. A bi fɔ ko namara ni yuruguyurgu bi kεra n'a y'a sɔrcɔ baarakεlaw bi surafεn di walima ka layidu ta walima o b'a wajibiyā jankο ka se k'o ka baaraw sɔrcɔ ka ke.
- N'o bi galon tige ka taga o ka damanbɔgo dɔɔ bɔyɔrcɔ kan, (OCDE, 2011). Surafεn nin bi se ka ke wari ye walima nafa werew: i n'a fɔ ka baara feere cεkεda dɔɔ ma min ye forobabaarakεla dɔɔ ta ye. Surafεn nin bi se ka ke wari fana te, o b'a tigi tɔgɔnuman dɔrcɔn le fɔ walima ka gansili ke a ye.
- Wariyεlema (bilansiman): ale ye kεwale dɔɔ le ye min na, mɔgɔ bi wari sɔrcɔ balawusiraw kan, nga o b'a sira dogo k'a fɔ k'o y'a sɔrcɔ sirajuman kan.
- Lamposarabaliya: nayirasεbe nin b'a y'ira ka fɔ ko cεkεdaw ka jni k'o ka lampow n'o ka juruw sara famanw ye, nga o ka jni fana k'a warihakε fɔ dugudenw ye, i n'a fɔ ITIE ka sariyaw b'a jin'o fe cogo min.

Cekedaw bi se ka lön cogo di k'o bi sannikera kélékeyorō walima faratiyorōw ra ?

Kélékeyorō walima faratiyorō bi lön tagamasijne minw fe o file nin ye: baaradabaw ka fanga man bon, politiki basiginintę, lakana te yen, bənbaliyaw be yen, masubabaw bi jamadenw kan. Ni cekedaw ye kɔrsili ke ka tagamasijne dɔcw ye, a bi jin'o fe o ka feere bila senkan ka se k'o ka baarakə ni hakili i n'a fo nayirasəbe b'a fo cogo min.

Tagamasijne minw jasininbe damanbəgəw bəcəyərōw n'o temenə ma

- Ni damanbəgəw bi bə kélékeyorōw ra, walima faratiyorō, walima o temenə o yɔrō le ra ka se.
- Ni damanbəgə jatininbe i n'a fo a bəra dugu min na, a ka damanbəgə hake marataw lənni lo, o ka damannafolo sɔrtaw dannin lo (a man ca).
- Ni damanbəgə jatininbe i n'a fo o bi bə dugu ra, dugu min, bəe b'a lön walima bəe bi se ka bisigya ko damanbəgəw bi bə yen, bəra kélékeyorō walima faratiyorōw le ra
- Ni damanbəgə jatininbe i n'a fo a bəra jamanama le kənə walima nɔgəw walima bəcəyərōw an'o labenna jamana dɔk kənə, bəe b'a lön walima bəe be se ka siga ko damanbəgə minw bi bə yen, bəra kélékeyorōw ra, walima faratiyorō.

Tagamasijne minw jasininbe minadilaw ma

- Ni cekeda ka minandilaw walima cekeda wərew bi baara ke faratiyorōw ra walima tɔnɔ nɔcɔrō b'a fe cekeda dɔcw ra, minw bi sanu sɔrɔ ka bə kélékeyorōw ra.
- Ni cekeda ka minandilaw walima cekeda wərew lənni be k'o bi damanbəgəw san ka bə kélékeyorōw ra, walima a yirara ka fo ko yɔrō nin ye partiyorō ye a bi kalo 12 bɔ sisān.

Tagamasijnew bi ye hukumu min kənɔ

Ni baara tilanyorō fołɔ kibaruyaw sera k'aw dəmə a ka lön ka fo koo dɔɔ bi kera min ma bən, walima koo min delinintę ka ke, min bi mɔgɔ bila ka siga ka fo damanbəgə bɔli, a tali, an'a jago bi se ka ke sababu ye ka dɔɔ fara bənbaliya kan, walima ka na ni fagalijuguw ye, walima ka ni surafendili ye ani kojugu wərew.

Cekedaw bi se ka faratiw jatimine cogo juman ?

Ni cekedaw bi fe ka faratiw jatimine, o bi se ka səbew kənɔ file ka feenw ləyɔrō n'o bɔyɔrō lön. o bi se ka jənkulu bila senkan ka o baaraw file. Cekeda nin dɔrɔn bi se ka o feere nunu ta, walima ale ni minadilaw, ni sannikelaw (i n'a fo, sɔngoteremebagaw, donitabagaw, a feerebagaw jamana kɔkan, an'a yelenbagaw)

A bi jini cekedaw fe o ka famanw jiniga minw b'o sigidaw ra, ni fangaboloba jnamogəw ani fasodentɔnw ka se k'o ka lənniyaw sɔrɔ an'o ka baaranələnvw.

Cekedaw bi se fana ka file o bi se ka kibaruya jənsen cogo minw na, o ka sannikesiraw bəe kan, min ka fisə, a ka ke ni kibariyajensəfərekuraw ye, min ka nɔgɔ walima kibariyajensensirakɔrōw minw lənnin lo.

Cekdaw ka tɔnɔ bi feen min na, o ka jənkulumisənw sigi maraw kənɔ, minw bi to ka kibariyaw bila ka yelə foɔ jnamogəw ma.

Ləyɔrɔsiraw ni bəcəyərɔsiraw ye mun ye ?

nayirasəbe nin ka kumaw ra, ləyɔsira ye səbew le ye minw bi mɔgɔ walima jənkulu ləyɔrō fo, k'o ka baaraw fo, ka tugu ni damanbəgəw sanni tagamacogow ye. A bi se ka ke tɔgɔtasebə ye, a bi se ka ke səbecitaw ye, a bi se ka ke sereyasebə wərew ye. Bəyɔrɔsira bi kuma ka taga kɔrsili le kan, kɔrsili min bi ke k'a ta damanbəgə bɔyɔrō ra, foɔ ka ta bila o labenyorō n'o yelenyorō ra.

Faratiw suguya	Kibariyawawcyaqba	jinigali ketaw
Damanbögö minw ye keleyörö walima faratiyörö ye, o bögörö, o temeyörö an'o tacogo	Aw ye kelekęyörö ani faratiyörö ka tagamasijew segesegé fō ka jie an'o gerfejamanaw, an'o bi teme ni jamana minw ye, an'o bi teme sira minw fe ka taga a feere, an'o b'a ta yörö minw na ka taga jamana were	jenkulubaw be yen wa, minw bi se ka segesegeliw i n'a fō, duniya tōnboloba min bi ben koo file, minw signinbe kelekęyöröwa, walima o ka surun o ra wa ? An bi se ka tintin o jenku nu nu kan ka se ka sannisira baarakelaw lön wa ? feerew bi sōrō maraw kōnō ka se ka marifatigi nu nu ka koow file wa ? walima kele sababu were ? jenkuluw bi sōrō sigida kōnō, mara kōnō walima jamana kōnō min bi se damanbögöw balawuko panabö wa ?
Minandilaw ni sannikelaw	Mögö minw bëe bi baarake ka taga damanbögö sanni faan fe, aw ye banba k'o bëe tögöta, aw y'o ka sōrō hakę yala k'a lön, o ka cekedaw bi baara ke cogo min, cekeda nin ka jämögö n'a kōjanaböjenkulu jämögöw. Ni cekeda nin, walima a jämögöw dōow bi ni niyörö ye yöröwëre ra, aw ye banba k'o lön, Ni lönbagaya bi cekeda nin jagokelaw ce, walima fangabondaw, walima politikimögöw walima sōrōdasiw ce, aw ye banba k'o lön. Aw ye banba fana ka lön ni lönbagaya bi cekeda nin ni marifatigi dōow ce, min te guvereneman ta ye, walima ni lönbagaya bi ale ni guvereneman ka finitigiw ce, walima kenyerøyew ka finitigiw.	Jec le bi minanw di cekeda nin ma ? walima jec le bi nafolo d'o ma, o ka baara ke n'a ye ? k'a ta damanbögö bögöröra, ka ta bila a jagoyöröra, fō ka ta se a doniyöröra, yanni a ka sōrōka lase cekeda min bi baara ke ni hakili ye nin ma. O minandila nu nu ye feereli nasugu juman le ke ? o ye sariya jumanw ta ? O bi baara ke n'o sariya nu nu ye cogo juman ? o b'o ka baarakelaw körösi cogo juman ? o bi nin sariya nu nu laboli cogo juman o ka minansanlaw kan ?
Damanbögöw bi bō lahalaya minw na	Aw ye baara ka ke ni hakili ye. Aw ye mögwërew ka hakilinata jinigan i n'a fō fasodentönw ka lasigidenw ani segesegeli minw kera cekedawerew kan ka kosegisebew.	Damanbögö nin yere bora miin jatika ? O y'a bō cogo juman ? aw y'a file n'o y'a bō n'o bolo walima n'a bora nin mansinw ye. N'o y'a bō n'o bolo ye, aw y'a file ni mögö kelen dōron le y'a bō walima ni mögö caaman le y'a bō, walima jec le y'a bō, walima tuguni ni enterepirizi le y'a bō. O ye joli sara lampow ni juruw ra ? O y'a fō k'o ka sōrō ye hake juman ye ? Damanbögö nu nu bögöröra, guvereneman ka finitigiw be yen wa ? walima kenyerøyew ka finitigiw ? walima marifatigi werew ? O nakun ye mun ye ? ka yörö nin körösi wa ? ka damanbögöw tagayörö file wa ? O nana lampo le minë wa ? O nana damanbögö le bōsi wa ? O ye yörö nin bōsi ka ke o ta ye wa ? O ka ninyörö dōo bi cekeda nin ka sōrōra wa ? walima o ka somögö lo ? ninyörö min danna o ka sara wa ? O bi baara dōo ke cekeda nin ye a k'o sara

		<p>wa ? walima a ka lampow le bi ke k'o sara ? O marifatigi nunu b'o sendo kele dō ra wa ? walima k'e nafa bi s'o ma wa ? O wōcō delila ka tōnōni lase adamadenw ma wa ? walima kojugu werew ?</p> <p>Damanbōgōw bi bōra lahalaya juman na ? tōnōni dō bi lara adamadenw kan wa ?</p>
Damanbōgōw minecogo, o labaracogo an'o jagocogo	<p>Aw ye baara ke ni hakili ye Aw ye mōgōwerew ka hakilinata jinigan i n'a fō fasodentōn ka lasigidenw ani sēgesēgeli minw kera cekedawerew kan ka kosegisēbew</p>	<p>Sannikelafōlōw tun signinibe sanubōcyōra nin ka kōra wa ? walima o tun bi yōra were ? damanbōgō minw ma bō yōra kelen, o bi labara danna danna ka feere danna danna wa ? ni ten te, o bi fara yōgōn kan tuma juman ? ka labara ni ka sōra ka feere.</p> <p>N'aw le tun bi damanbōgōw labara ? N'aw sigara o mōgo nunu wōcō ma ka fō o ye damanbōgō cōp feere marifatigiw ma, aw y'o fō.</p> <p>Finitigi nunu walima marifatigi nunu y'o sendon cogo juman na damanbōgō feereli la , a doni walima a sōngō sigili ra ? O yēre le y'a ke wa ? walima mōgo were le y'a ke o tōgō ra ?</p> <p>Finitigiw walima marifatigi nunu bi nafa sōra cōp damanbōgōw feereli, o doni walima o sōngō sigili la wa ? i n'a fō o ni mōgo were bolo bi yōgōn bolo o koo ra wa ?</p> <p>Finitigiw ni marifatigiw bi sōra damanbōgō fereyōra n'a doniyōra wa lahalaya juman na ? O bi mōgo tōtō damanbōgōw feeretuma na wa ? o donituma na walima o sōngō sitituma na wa ?</p> <p>Kibariya jumanw be yen, min bi se ka mōgo dēmē a ka file ni jagow kera ka ne ? i n'a fō sēbe lakiikaw, donitasēbew, sanubo benkansebew, fitinitigiw walima marifatigiw bi sēgesēgeliw minw ke dancew ra</p>
Damanbōgō tara ka taga jamana kōkan lahalaya juman na ?	<p>Aw ye baara ke ni hakili ye Aw ye mōgōwerew ka hakilinata jinigan i n'a fō fasodentōn ka lasigidenw ani sēgesēgeli minw kera cekedawerew kan ka kosegilisebew</p>	<p>Damanbōgōw bi ta yōra juma ka taga jamana kōkan ? O delila ka mōgo jalaki ka fō ko a ye surafen di janko a ka damanbōgō bōyōra kana fō wa ? walima siga kera mōgo cōp ma o koo faan fē wa ?</p> <p>Sēbe jumanw le kera damanbōgō bilasira jamana kōkan ? o delila ka mōgo jalaki ka fō ko a ye namarasēbew ke ka a ka damanbōgōw bilasira wa ? walima ka fō ka fō ko a ma sōn k'a ka damanbōgō bōyōra, a suguya ani a hake fō wa ? walima siga kera mōgo cōp ma o</p>

		<p>koo faan fe wa ? Lampo ni juru jumanw le bi sara damanhögow tatum na ? O delila ka mögö cöp jalaki ka banna ka a ka damanhögö hake tigiti fö wa ? walima siga kera mögö cöp ma o koo faan fe wa ? Damanhögö tara cogo juma ka taga jamana kokan ? a baara kera cogo di ? Jönw le y'o ta ? O delila ka mögö cöp jalaki ka fö a ye surafen janko ka teme wa ? walima siga kera mögö cöp ma o koo ra wa ? Damanhögow taliwari n'o lakanasébew söröra cogo juman ?</p>
--	--	---

Tilanyɔɔrɔ 3nan : ka faratiw kɔɔsi

- Aw ye sannisiraw sègesegeli kɔjabi naʃ cèkedañamögow ye
- Aw ye fèere bila senkan min bi dɔɔ bɔ faratiw ra
- Aw ye fèere bila senka ka se ka faratikow bëe kɔɔsi ani aw yi layidu minw ta o koo faan fe. Aw y'a jini sigidajamögow ani mɔgɔ tɔɔw fe o k'o nidon kɔɔsili nin na
- Aw ye sannikèsiraw kɔɔsi ka ne, ni yelèmanikura kera dɔɔn, aw ye sègesegeli ke kokura

Cèkedañ bi se ka mun le ke ka faratikow kunben ?

Mɔgɔ minw bi minanw di aw ma, n'a y'a sɔɔrɔ k'o bi baara ke ni siganamögɔ dɔɔw ye, walima o b'o ka minanw ta marifatigi dɔɔw fe minw delila ka mɔgɔw tɔɔ, á ye fara o minandilaw ra.

Faratiko tɔɔw ra, n'a y'a sɔɔrɔ aw ka cèkeda fanga ka bon, a bi se ka to ka minanw ta minadilaw fe halibi. O b'a yira ko farati be yen, aw bi sɔɔrɔ ka wari di mɔgɔjugu dɔɔw ma kasɔɔrɔ aw ta kalama. (i n'a fɔ sonjenkuluw, marifatigiw walima fitinitigi minw bi damanbɔyɔɔw kɔɔsi). Farati be yen fana ka fɔ yuruguyurugu bi sen ka don a senkɔɔ, wariyèlèma bi se ka don a senkɔɔ, mɔgɔw ka saraw bi se ka ban ka di, sèbèw bi se ka nagami. O bëe n'a taa a bi nin'aw fe aw ka fèere telimanw bila senkan janko aw ka se ka faratikow minacogo lɔn walisa o ka se ka ban.

Cèkedañ bi se ka faratikow mina cogo juman ?

nayirasèbe nin ti fosi wajibya aw kan, ka taga faratikow minacogo faan fe. O minacogo bi sɔɔrɔ faratiw nana hukumu min kɔɔ le ra, a bi sɔɔrɔ cèkeda nin ka fangaw le ra, a bi sɔɔrɔ cèkeda nin ka sannikècogoyaw le ra, a bi sɔɔrɔ fana faratiw yèrè bɔɔyɔɔ le ra o na nɔɔgnaw. A mana k'a min bëe ye, á ka lɔn ka fɔ a ka ji ka baara ke ni hakili ye tuma bëe. faratikow minali ka ji ka ke hurututu le ye, n'aw bi to ka file koow bi nɔtaga cogo min, á n'aw ka jenjɔgɔn tɔɔw ka baarakènɔgɔnya be bolo min kan (jagokèlaw, sigidajamögow ni mɔgɔdèmètɔn). Aw ye to k'aw ka barakeninw naʃ dugudenw ye. OCDE ka nayirasèbe nin bi kuma ka taga sariya caaman kan ka taga hakililabaaraw faan fe.

Cèkedañ bi se ka fèere minw ta ka se ka faratikow minacogo lɔn o dɔɔw ye nin ye :

- Aw ye dɔɔ fara fèerew kan minw bi mɔgɔ lɔyɔɔ n'o bɔɔyɔɔ yira. Sariya minw bi kuma ka taga o koow kan jamana kɔɔ, ka o sariyaw labato fɔɔ ka ne. Ka to ka sègesegeliw ke ka file ni kokebaliw ti kera walima namarakow.
- Aw ye lakanako fèere sigi senkan (ka yɔɔkɔɔsibagaw ta), aw ye kɔsegili ke famanw ye tuma bëe n'a y'a sɔɔrɔ ko finitigiw ye damatèmè ke o ka baaraw ra. Aw ye baaraw kɔɔsi ka ne o ka ke gwèya ra.
- Aw ye to ka kuma ni sègesegeliw tɔɔw ye (i n'a fɔ fasodentɔn, forobabaarakèlaw ani jenku wèrew minw bilara senka o koow kanma ; walisa aw ka se ka lɔn ni dème dɔɔ ti sera marifatigiw ma wa (o ka ke guverènèman ka finitigiw ye walima kenyereye ka finitigiw ani mɔgɔjugu wèrew (i n'a fɔ sonjenkuluw, marifatigiw walima fitinitigi minw bi damanbɔyɔɔw kɔɔsi)
- N'aw ye faratiko min bëe ye, aw y'a naʃ fangabondamögow ye minw b'a koo file.
- Aw ye to ka kɔɔsili ke, n'a y'aw diya, aw bi se ka fèerew ta min b'a to bëe ka se k'a lɔyɔɔ lɔn, aw ye kibariyaw labila mɔgɔw ka se k'o sɔɔrɔ walisa ni mɔgɔ dɔɔw bi fe ka kunko dɔɔ wili, o ka siraw lɔn.

Tilanyɔrɔ 4nan : sigikalamen ani fesefeseliw

Fesefeselikeyɔrɔ ye mun ye ?

Damanbɔgɔw sannikésiraw ra, a bi jini cekedaw fe, o ka to kenyereye dɔɔw k'o ka baaraw kɔrsi k'a file n'o bi sariya kan. O kɔrsili nin, cekeda wərew fana ka ni k'o sègesège n'a kera a sira kan. O b'o yɔrɔ le weelee ko « fesefeselikeyɔrɔ » walima « bayelemayɔrɔ », sabu o yɔrɔ le ra, sannikésiraw baara fanba bεe bi ke yen le, cekeda wəre caamanw sen ti a ra. Tuma caaman na, damanbɔgɔw bi fara njɔgon kan o yɔrɔ le ra, o bi yelen o yɔrɔ le ra, o bi bayelema yen le. Kibariya caaman bi se ka tunu yen le ka taga mɔgɔw lɔyɔrɔ n'o bɔyɔrɔ kan. An ka sigikafɔw tuma na, mɔgɔ minw bi tali ke sanu, ni figan, ani kamalenji sanni faan fe, olu y'a fɔ an ye ko damanbɔgɔ yelenyɔrɔ n'o labenɔrɔ ye fesefeselikeyɔrɔ ye. Ola don, damanbɔgɔw fanba bεe ka sannikésiraw bi o cogo le ra.

Cekeda ka ni ka mun le ke ka se ka yere laben ka sigikalame makɔnɔ ?

Hakililabaara bi mɔgɔw wajibya o ka baara ke njɔgon fe mɔgɔ minw bεe ka baara jasiniɓe sannikésiraw ma. I n'a fɔ, a yirara cogo min kofe, damanbɔgɔw yelenyɔrɔ n'o labenyɔrɔ ra, baarakela ka ni ka sigi ka lamèn. a bi jini baarakela tɔɔw bεe fe o ka sègesègeli keli njɔgɔya. O ka kibariyaw di, kibariya minw bεe bi se ka ke faratikow hake jatimine.

Cekeda minw bi baara ke yanni sègesègeliw ka damina, o lɔyɔrɔ (sanubolaw ani a tɛremɛbagaw)

- O ka ni ka sira di sègesègelilaw ma o ka don cekeda nin kɔnɔ, o ka ni ka sebew labila o ye
- O ka ni ka baarakeyɔrɔ fileli njɔgɔya sègesègelilaw ye. Sègesègelilaw ye minandila minw sugandi, baarakelaw ka ni k'o weelee ka d'o ma.

Fesefeselikeyɔrɔw lɔyɔrɔ (a yelenyɔrɔ ni labenyɔrɔ)

- O ka kan ka kenyereye dɔɔ bila ka baaraw sègesège ka file, min b'a yira ka fɔ cekeda nin ye a ka baara bεe bɔ o sira ma k'o ye baarakelaw ni hakili ka taga damanbɔgɔ sanniko kan, ka bɔ kεlεkeyɔrɔ ani faratiyɔrɔw ra.
- Sègesègeliw kɔnɔ, o ka ni ka taga minadilaw fana file (i n'a fɔ sɔngɔtɛremɛbagaw ani jamana kɔkantabagaw) olu minw bi damanbɔgɔ di a yelenbagaw n'a labenbagaw ma walima a bayelemayɔrɔ wərew). Cekeda wərew bi se ka sègesègeli nin ke walima baarakebolow ka jenkulu wərew
- O ka ni ka baarakeyɔrɔ fileli njɔgɔya sègesègelilaw ye. Sègesègelilaw ye minandila minw sugandi, baarakelaw ka ni k'o weelee ka d'o ma.

OCDE ka nayirasèbe ni baarakebolow ka jenkulusuguyaw ka porogaramuw

Kabini benkera OCDE ka nayirasèbe kan, porogaramu caaman le bilara senkan ka bɔ jenkuluw fe minw ka baarabolo ye kelen ye. O porogaramu nunu ka lajini ye ka baarakelaw ka fɛtaw waleya. nayirasèbe nin bi cekedaw lasu o ka baara ke njɔgon fe ani o ka porogaramuw bila senkan min b'a to hakililabaara ka se ka yiriwa. Halini o y'a sɔrɔ cekeda bεe le lɔninbe n'a yere ka sègesègeliw ye ka taga a sannikésiraw faan fe.

O baarakelɔgɔnya nin bi na ni nafa minw ye, o file nin ye:

- A bi dɔɔ fara aw ka sègesègeliw kεcogo juman kan, a b'aw dɛmɛ aw ka fεrɛw ta njɔgon fe ka se faratikow barika dɔgɔya
- Aw bi se ka jen ka musakaw ke njɔgon fe ka hakililabaara bila senkan
- Cekeda minw ka baara ye tagabolo kelen ye, walima o bi bεe bi baara ke ni minandila kelen ye, olu bi se ka jen k'o ka jatiminew ke njɔgon fe ka se ka faratikow barika dɔgɔya.
- A bi ke sababu ye kɔnɔnabaarakelaw ni kofebaarakelaw, cekedabaw ni cekedamisew, baaralɔnbagaw ni baaralɔnbaliw ka jen ka baara ke njɔgon fe.
- A bi ke sababu ye aw ka se ka baara ke ni dɛmɛbagajenkuluw ni fasodentɔn ni fangabodaw ani duniya tɔnbolobaw ye njɔgon fe.

Tilanyɔrɔ 5nan: ka hakililabaara nafɔ mɔgɔw ye

- Saan o saan aw y'aw ka baarakeninw nafɔ mɔgɔw ye. Aw ye fεεrε minw ta ka se ka damanbɔgɔw san ni hakili ye kεlεkεyɔrɔw ra ani faratiyɔrɔw ra, aw y'o nafɔ mɔgɔw ye
- Aw ka ji ka kuma ni mɔgɔw ye ka taga aw ye baara minw kε ka se ka faratiw kubnε le ma
- Sεgesεgeli minw kera aw ka cεkeda ra, aw y'o bεε ka kolasegisεbεw labilia o ye.
- Ka kibariyaw jensen, aw ye janto jagoko gundow ra, ani sinaya min bi se ka sɔrɔ aw ni cεkeda wεrεw ce ra. (kuun t'a ra aw ka minanw sɔngɔ fɔ ani jenjɔgɔnya min bi aw ni minandilaw ce fɔ)

Cεkεdaw bi se k'a yira cogo di k'o yi baara ke hakili k'a bεε bɔ a sira ma ?

Kuma minw ka ji ka sɔrɔ kolasegisεbεw kɔnɔ o file nin ye :

Sariyaw ni tagasiraw

- Aw b'a layidu ta ka fɔ aw bina OCDE ka payirasebεfaranka nin ka sariyaw nɔtama
- Aw y'a ka cεkeda maracogoya nafɔ. Mɔgɔ min bi hakililabaarako kun na, aw y'o tigi tɔgɔ fɔ.
- Aw bi kuma n'aw ka minandilaw ye cogo min, aw b'o nafɔ ka misali dɔɔw l'a kan ani ka fara o kan, aw bi fε minandilaw ka hakililabaara fεεrε labato cogomin, aw b'o fɔ
- Lɔyɔrɔsiraw ni bɔyɔsiraw, aw y'o nafɔ

Ka faratiw yala ka lɔn, k'o nɔgɔya

- Aw ye fεεrε min ta ka se ka faratikow sigisigi nɔgɔn dara min ka jugu ka tεmee min kan aw y'o nafɔ
- Aw ye faratikow min yala ka ye, aw y'o nafɔ ani aw ye fεεrε minw ta ka se k'o nɔgɔya, aw y'o fana nafɔ
- Cεkeda ka faratiminεcogo, aw y'o nafɔ ; ani a bi fεεrε minw ta ka se ka baara ke ka nε aw y'o fana nafɔ (minw kera ka ye walima minw bi senkan).
- Aw ye fεεrε min ta ka se ka sεgesεgeliw ke ka nε, ka file yεlemani minw bi se ka don sannikεsiraw ra, aw y'o fεεrεw nafɔ

Sigikalamen

Kolasegisεbεw ka ji ka jensen saan o saan εnterinetisira kan walima aw ka ke palyew ye ka labila mɔgɔw ye n'a y'a ko εnterinetisira ti aw fε.

Lexique

baaralɔnbagaw: travailleurs expérimentés

baaralɔnbaliw: travailleurs non expérimentés

Cekeda: entreprise variante (**enterpirizi**)

Damanbɔgɔ: minéral

Fangabonda: administration

Fasodentɔn: OSC

fesefeseli: contrôle

finitigi: FDS

hakililabaara: devoir de diligence

jamana kɔkantabagaw: exportateurs

Juru: redevance

kɔbolojamanaw: pays des grands lacs

kofebaara: travail en aval

kɔnɔnabaara: travail en amont

kibariyajensənfərəkuraw : nouvelles techniques de communication

kibariyajensənsirakɔrɔw : les techniques traditionnelles de communication

kolasegisəbe: rapport, compte rendu

lakiika: authentique

Lampo: impôt

lɔnnibagajenkulu: groupe d'experts

marifatigiw: groupe armés

mogodemətɔn: ONG

minandila: fournisseur

nayirasəbe : guide

sannikèsira: chaîne d'approvisionnement (variante) **sannisira**

sigidaw: collectivités

sigikalamen: audit

wariyεlεma: blanchissement d'argent

mneguidelines.oecd.org

